

*Н.В. Коваліско,
канд. соціол. наук*

*Natalia V. Kovalisko,
Ph.D. in Sociology*

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ТРАНСФОРМАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Abstract. The author proposes a number of factors of structural transformations in the Ukrainian society on the grounds of the analysis of implications and general rules of the development of transformational process. The scale, tendencies and peculiarities of such transformations are defined with the help of the complex of directions of social structure transformation. Particularly, the article presents the analysis of socio-cultural, stratification and institutional aspects.

Постановка проблеми. Соціальна структура України відчуває на собі вплив загальноцивілізаційних змін, загальних стратифікаційних процесів, які відбуваються у світі. Разом з тим, внаслідок особливостей історичного розвитку та специфіки сучасної кризової ситуації в країні, складається особливий стан стратифікаційних процесів, відмінний від процесів, які відбуваються в інших країнах.

Зміни соціальної структури свідчать про те, що за своєю природою ці процеси можуть розглядатися як глибока трансформація суспільства. Виникли нові класові утворення (підприємці, комерсанти, фермери, маклери, брокери та ін.). Змінився і статус груп, що існували раніше. Особливо різко погіршився стан працівників висококваліфікованої розумової і фізичної праці. Середні верстви внаслідок зубожіння перемістилися в нижчий клас. Надзвичайно зросла поляризація на багатих і бідних. Усе це говорить про руйнування старої соціально-класової структури і народження принципово нових відносин.

Процес трансформації соціальної структури складний і суперечливий. Поляризація поєднується із розмитістю меж соціальних груп. Водночас це і стихійне формування нових соціально-класових утворень на основі різноманітних форм власності, розвитку приватних, державних і змішаних підприємств та їх взаємодії [1, с. 68]. Процес трансформації – це складне переплетіння стихійних та свідомих процесів. Це дії не лише елітних груп та носіїв інноваційної діяльності, але й стихійні процеси масової поведінки, соціальні наслідки реформ

тощо. Перехід до нових видів відносин залежить не лише від рівня соціальної зрілості, активності еліти, але й від рівня соціальної свідомості, культури мас людей, від їхнього ставлення до реформ, до власного становища, форм діяльності.

Сучасні трансформаційні процеси в українському суспільстві супроводжуються соціально-структурними перетвореннями, формуванням нових груп, верств, зміною місця у стратифікаційній системі вже існуючих, зумовлюють формування нових статусно-рольових відносин індивідів, маргіналізацію та зміну соціальної ідентифікації.

Аналіз останніх публікацій та досліджень із цієї проблематики засвідчує, що соціальна структура суспільства відображає рівень розвитку, ступінь цивілізованості соціуму, виконує найважливіші функції щодо організації і координації різних видів людської діяльності.

На даний час представниками соціальних наук зроблено значні напрацювання щодо емпіричного опису і концептуалізації посткомуністичних трансформацій. З 1980—1990-х рр. польські соціологи (А. Пржеворський, Е. Мокржицький, Е. Внук-Липинський, В. Веселовський, В. Адамський) акцентують увагу на можливості розходжень у шляхах посткомуністичного розвитку та проблемах трансформаційних змін в суспільствах колишнього державного соціалізму. Чеські соціологи (П. Махонін, І. Вечерник, М. Тучек, Д. Старк) аналізують системну трансформацію чеського суспільства і концептуалізують значення «колишніх» соціальних структур і цінностей, що відтворюються за допомогою соціальних мереж і вливають на зміну спрямованості постсоціалістичних трансформацій. Угорські соціологи Р. Андорка, Е. Хенкіс, Т. Колоші, П. Роберт та їхні колеги проаналізували, як впливає зміна якості життя, системи стратифікації і мобільності на результати системної стратифікації [2, с. 8].

Значна увага вивченню процесів трансформації приділяється російськими та українськими вченими. Російські дослідники Т. Заславська, Ю. Левада, Н. Лапін, В. Ядов запропонували концептуалізацію процесу трансформації, важливим аспектом якої стало з'ясування меж і варіантів історичного вибору російського суспільства.

Українські соціологи Є. Головаха, Н. Паніна обґрунтували інституціоналізацію в процесі посткомуністичної трансформації та вплив масових соціально-психологічних «патологій» на характер трансформаційного процесу. Структурний і діяльнісний потенціал соціальної трансформації проаналізовано в роботах українських соціологів (В. Бакіров, О. Куценко, С. Макеев, А. Мусієздов тощо). Зокрема, вивчаються українські особливості пострадянського способу життя; структура простору життєвих шансів і можливостей; аналізується соціальна трансформація через призму змін ідентичностей в українському суспільстві; обґрунтовуються фази та шляхи системних трансформацій щодо їх подібності і відмінності в колишніх країнах державного соціалізму тощо.

Дослідницькою *метою* виступає методологічне обґрунтування зовнішніх і внутрішніх чинників структурних перетворень в українському суспільстві, а також аналіз передумов, закономірностей, тенденцій і особливостей протікання трансформаційного процесу.

До внутрішніх чинників можна віднести тимчасову протяжність соціальних процесів, управлінську дію, інформаційно-пізнавальний рівень суспільства і т.п. Зовнішнім чинником структурних перетворень виступає трансформація соціального простору. Нерідко соціальну структуру ототожнюють із соціальною стратифікацією і соціальним простором: «Під соціальною структурою і соціальною стратифікацією розуміється багатовимірний, ієрархічний соціальний простір, в якому соціальні групи і верстви різняться між собою ступенем володіння владою, власністю і соціальним статусом» [3, с. 236]. Проте, якщо співвіднести основні властивості соціального простору і соціальної структури, між ними виявляються суттєві відмінності: основні властивості соціального простору – протяжність і об'єм, тоді як для соціальної структури характерні, перш за все, впорядкованість, стійкість зв'язків та елементів, які до неї входять.

Термін «соціальний простір» вживав П. Сорокін, на думку якого, визначити соціальне становище людини означає виявити сукупність її зв'язків зі всіма групами населення і всередині кожної з цих груп, тобто з її членами. Ці зв'язки і сукупність становищ всередині кожної з них і утворюють ту систему координат, яка дозволяє визначити соціальне становище будь-якого індивіда. Отже, люди, які належать до однакових соціальних груп і виконують практично ідентичну функцію в межах кожної з них, знаходяться в однаковому соціальному становищі. Навпаки, чим більш значимі і суттєві відмінності в соціальному становищі, тим більшою є соціальна дистанція між різними людьми. Крім цього, оскільки всередині однієї і тієї ж групи існують абсолютно різні позиції, необхідно знати також становище людини в межах кожної з основних груп населення. Тому, на відміну від трьохвимірного геометричного простору, соціальний простір багатовимірний, бо групування людей за різними соціальними ознаками можуть бути дуже численними.

Звідси і підхід П.А. Сорокіна до визначення соціальної стратифікації як диференціації деякої даної сукупності людей (населення) на класи в ієрархічному ранзі. Вона знаходить вираз в існуванні вищих і нижчих прошарків. Основою і суттю стратифікації є нерівномірний розподіл прав і привілеїв, відповідальності і обов'язку, наявності або відсутності соціальних цінностей, влади і впливу серед членів того або іншого співтовариства. Конкретні форми стратифікації численні, проте їх можна звести до трьох основних – економічної, політичної і професійної. Як правило, всі вони тісно переплетені. Люди, що належать до вищої страти за одним параметром, зазвичай належать до неї і за іншими, і навпаки [4, с. 298]. Теорія стратифікації, запропонована П. Сорокіним, справила вплив на всі подальші розробки, пов'язані з цією проблемою.

Сучасний розвиток наукової думки та соціальна практика вказують на те, що лише синтезування різноманітних класичних і сучасних концепцій дозволяють більш об'єктивно та змістовно досліджувати таку складну соціальну систему, як суспільство. В теорії соціальної структури чи не першим таку спробу здійснив Е. Гідденс, сформулювавши теорію структурації, що ґрунтується на «дуальності» соціальної структури [5]. Автор фокусує увагу на принципах, за якими відбувається внутрішня диференціація і артикуляція просторово-часових утворень. У формулюванні принципів він відштовхується від феноменів, які знаходять вияв у суспільному житті. Вводить концепт «соціальні практики» як

одиницю аналізу, що дозволяє відобразити дуальність структури/дії і рефлексивний характер останнього. Соціальні практики, як постійний потік виробництва соціальної дії, самі виробляють структури, правила і ресурси, і в той же час виробляються/відтворюються соціальними акторами в їхніх діях. Отже, на нашу думку, узагальнюючим поняттям для наукового вивчення простору нерівності і розуміння відносин між людьми з приводу розподілу влади, власності, престижу, присвоєння всіх видів ресурсів є соціальна стратифікація, яку за твердженням Е. Гідденса, «... можна визначити як структуровані нерівності між різними угрупованнями людей» [6, с. 290].

Переконливою відповіддю на дискусійні питання про гносеологічні перспективи такого типу соціологічної стратегії стала рефлексивна соціологічна концепція французького соціолога П. Бурдьє, в якій автор описує логіку соціальних практик через їх феномени. На думку вітчизняного соціолога О. Куценко, саме дана концепція на сьогоднішній день є найбільш строго «феноменологічною» і в цьому розумінні являє собою найбільш цілісний, альтернативний позитивізму соціологічний підхід у розумінні соціального світу і процесів соціальних поділів [8, с. 259].

Соціальний світ, згідно з теорією П. Бурдьє, — це складна багатовимірна структура, де об'єктивне і суб'єктивне взаємопроникають і взаємодоповнюють одне одного. Пояснюючи зміст і механізми соціальної взаємодії, він використовує поняття соціального простору, габітусу та капіталу.

Людина, підкреслює соціолог, є істотою водночас біологічною і соціальною. Як біологічна істота людина існує в певному фізичному просторі, а як істота соціальна — у просторі соціальному (Бурдьє ще вживає вираз «соціальне поле»). У соціальному просторі, як і в фізичному, люди займають певні місця, позиції. Ці позиції можна описувати через відношення «вище—нижче», «ближче—далі», «поміж» тощо. Свого часу Е. Дюркгейм доводив, що людські уявлення про час і простір мають соціальну природу, певним чином відображують їх соціальні зв'язки. Розвиваючи цю думку, Бурдьє доводить, що соціальний простір постійно «прагне перетворюватись більш-менш точно в простір фізичний». Це означає, що просторові характеристики того фізичного світу, де перебуває людина, з часом набувають дедалі чіткішого соціального змісту. Про це свідчить, зокрема, характер розселення людей на певних територіях, просторова структура поселень, транспортні зв'язки, типи житла та громадських будівель тощо. Більше того, структури соціального простору «заносяться» всередину людського тіла, що знаходить свій вияв у поведінці людей, їхніх манерах, поставі тощо. Адаже й тип житла, і способи переміщення у просторі, і манери представників вищих суспільних верств і «низів» суспільства досить відмінні одне від одного. Таким чином, робить висновок Бурдьє, «соціальні структури постійно конвертуються у структури просторові» [8, с. 46].

Внаслідок уречевлення соціального простору і відповідно до соціальної ієрархії в структурах фізичного простору люди здобувають неоднакові шанси панування у межах цього простору. Адаже способи переміщення, типи транспорту, розміри жител у місті або земельних ділянок у сільській місцевості в переважній більшості випадків відповідають позиції індивідів у соціальній ієрархії.

Зрештою, робить висновок П. Бурдьє, «здатність панувати у привласненому просторі, насамперед за рахунок привласнення (матеріальним або символічним шляхом) тих дефіцитних благ, котрі розподіляються у ньому, залежить від наявного капіталу» [8, с. 43].

Поняття капіталу посідає у соціологічній концепції П. Бурдьє доволі значне місце. Капітал в економічному його розумінні є лише одним із різновидів капіталу як такого, оскільки існує і соціальний капітал, і капітал культурний. Капітал як економічна категорія означає, насамперед, факт уречевлення людських виробничих відносин у формі вартостей, матеріальних благ і цінностей. Натомість капітал соціальний і культурний мають властивість «інкорпоруватись» у формі людської поведінки. І в першому, і в другому випадку це дає шанси на здобуття влади і впливу в межах певного соціального поля, однак джерела такої влади і впливу будуть різними.

Суб'єкти соціальної взаємодії («агенти» і «групи агентів» за термінологією французького соціолога) визначаються згідно з їхніми відносними позиціями у соціальному просторі. У свою чергу, ці позиції визначаються позиціями індивіда у різних полях, інакше кажучи, розподілом влади, яка «активована» в кожному із таких полів. Такою владою фактично є «економічний капітал у його різних формах, культурний капітал і соціальний капітал, а також символічний капітал, що його звичайно звать престижем, репутацією, іменем тощо. Саме в такій формі усі інші різновиди капіталів сприймаються і визнаються як легітимні» [8, с. 47]. Таким чином, позиції «агентів» у соціальному просторі визначаються не лише загальним обсягом їхніх капіталів, а й їх взаємним поєднанням, відносною вагою кожного з них у загальному балансі. З цього випливає, що капітал інкорпорований, тобто перетворений у систему особистісних якостей, виступає таким же чинником взаємодії, як і капітал «матеріалізований».

Із поняттям інкорпорованого капіталу тісно пов'язаний зміст і такого важливого поняття соціології П. Бурдьє, як габітус, що походить від латинського слова *habere* — мати, володіти. У біології ним позначають певну сукупність видових ознак, властивих конкретній живій істоті. Габітус за Бурдьє — це певна система особистісних диспозицій, які набуті в процесі досвіду і здатні змінюватися залежно від обставин місця і часу. Це певне «чуття гри», властиве людям того чи іншого типу, яке дає змогу їм адекватно орієнтуватись у безлічі конкретних життєвих ситуацій, де далеко не все передбачене правилами, а інколи ці правила створюються в процесі гри [8, с. 46]. Окреслене поняття має певну смислову адекватність з поняттям «стиль життя», яке М. Вебер вживав при визначенні відмінностей між окремими суспільними станами і верствами. Особливого значення при цьому набувають можливості й способи користування певними матеріальними і культурними благами.

Головним досягненням підходу П. Бурдьє можна вважати те, що він охопив усю видиму область соціального простору, об'єднавши вісі економічних, владних, соціальних і культурних вимірів, підкреслив значення культурних ресурсів, габітусів і соціальних практик у соціальному структуруванні. Це дозволяє не лише побачити окремі зрізи простору, але й процес його створення і відтворення, диференціації і структурування [7, с. 271].

Отже, соціальний простір характеризує стан об'єктів, включених в змінні умови і вимушених пристосовуватися до них, приймаючи певні правила гри. Соціальний простір не виключає структурованості, оскільки соціальна структура входить в нього. Якщо основний акцент робиться на відтворюваності, повторюваності, стійкості умов, на переходах від однієї форми до іншої, на явищах відносної неоднорідності, багатоманітності перехідних форм і стабільності, то структурні перетворення, так або інакше локалізуються в соціальному просторі.

Під трансформацією соціального простору розуміється системна зміна економічної, політичної, культурної сфери суспільства, а також нормативно-правової бази. Трансформація соціального простору має своїм наслідком соціо-структурне зрушення, в результаті чого змінюються способи організації суспільного життя, існуючі економічні, соціальні і політичні інститути. Це, у свою чергу, веде до зламу цілої мережі більш-менш стійких рольових позицій і нормативних вимог по відношенню до конкретних членів суспільства, шляхів їх соціалізації.

Масштаби, тенденції і особливості протікання структурних перетворень характеризуються комплексом напрямів трансформаційного процесу. Одним із таких напрямів є *соціокультурний аспект* трансформації, що включає такі чинники, як зміну системи цінностей, кризу ідентичності, пошук нових критеріїв самоідентифікації, історико-культурні й ідеологічні основи, особливості національного менталітету.

У наших опитуваннях нерідко виникали ситуації, коли запитання про те, до якого із семи шаблів соціальної «драбини» відносить себе респондент, було для нього явно новим і відповідь він давав експромтом і не особливо впевнено, оскільки його спонукав до цього інтерв'юер. В інших випадках було ясно, що респондент відчуває проблему самоідентифікації, зокрема з конкретно соціальною стратою, наприклад з середнім класом, як вельми істотну для себе, і готовий до активної рефлексії з цієї проблеми.

Для трансформаційного суспільства таку ситуацію можна визнати цілком природною. Соціальна структура, властива цьому суспільству до початку «переходу», значною мірою зруйнована, нова ще тільки в процесі становлення. Риси цієї нової структури ще не мають тієї визначеності, яка могла б дати людям надійні когнітивні орієнтири для ідентифікації з тією або іншою великою соціальною групою. Ті, хто належить до поколінь, що відчули зміни на власному досвіді, можуть, залежно від власної конкретної ситуації, або інерційно відтворювати старі уявлення про свій соціальний статус, або намагатися виробити нову соціальну самоідентифікацію, або коливаються між цими двома тенденціями. Ті, хто вступив у самостійне життя вже в постсоціалістичний період, є вільними від таких коливань, орієнтуються в своєму самовизначенні на сьогоднішні соціальні реалії, але і для них ці реалії постають у вигляді хаотичного, нестабільного, слабо структурованого світу, в якому відсутні стійкі, чітко усвідомлювані чинники, що визначають соціальну позицію людини. «Соціальна ідентифікація особи в нестабільному, кризовому суспільстві, – відзначає В.А. Ядов, – випробовує несподівані незвичні дії... Відбувається зрушення від прозорої ясності соціальних ідентифікацій радянського типу ... до групових

солідарностей, де все амбівалентно, нестійко, позбавлено якого б то не було певного вектора» [9, с. 171].

Для трансформаційного суспільства характерне різке посилення індивідуалізації особистих життєвих практик, ослаблення їх залежності від приналежності людей до великих соціально-професійних формалізованих груп. Той факт, що людина є фахівцем з вищою освітою, кваліфікованим робітником, адміністратором або рядовим службовцем, сам по собі не визначає ні рівня її доходу, ні реального соціального статусу, ні стабільності її матеріального і соціального становища. Індивідуальна ініціатива й індивідуальний талан перетворюються на вирішальні чинники, що визначають соціальну позицію пострадянської людини. Оскільки «перетворення соціальної структури ... супроводжується руйнуванням одних і виникненням інших підстав групового самовизначення... швидка зміна орієнтації суспільної культури і перехід від моделі соціальної безпеки до моделі соціальної конкуренції не можуть закріпитися без зміни механізмів виживання» [10, с. 92].

Зрозуміло, що в цих умовах соціальна ідентичність індивіда втрачає колишні властивості «зовнішніх» об'єктивних даних у вигляді соціального походження, здобутої освіти, формальної професії і т.д. Вона стає чимось набутиим або заново підтвердженим (в результаті власних зусиль або щасливого збігу обставин) і найчастіше нічим не гарантованим надбанням, що потребує захисту. Ця ідентичність є, з іншого боку, показником міри, в якій пострадянська людина вирішує головну свою проблему – проблему адаптації до соціально-економічних умов «дикого капіталізму», в яких відсутні будь-які інституційні гарантії її матеріального становища і навіть простого виживання. Соціальна ідентичність пострадянської людини – це не стільки самовизначення нею свого стійкого місця в суспільстві, скільки віддзеркалення досвіду і визначення можливих перспектив індивідуального адаптаційного процесу. Саме тому така ідентичність – набагато складніше утворення, ніж самовіднесення до певної страти або групи: вона включає сукупність уявлень і соціальних установок (атитюдів), що відображають оцінку індивідом своїх можливостей активного або пасивного пристосування до наявних соціальних умов, його висхідної або низхідної мобільності чи стабілізації своєї ситуації в рамках цих умов. Загалом, ця ідентичність фіксує не стільки місце людини в соціальному просторі, скільки можливості її переміщення в цьому просторі, оцінити які можна, лише зіставляючи їх з можливостями інших індивідів.

Подібні властивості пострадянської ідентичності припускають необхідність її аналізу на основі методології, адекватної як нестійкому стану соціально-структурної реальності, так і взаємозв'язаному з цим психологічним станом механізму адаптаційного самовизначення (самовизначення через адаптацію). Такою адекватністю володіють, на наш погляд, соціологічні і психологічні теорії, що досліджують залежність атитюдів і поведінки індивідів не просто від властивостей об'єктивної макро- чи мікроситуації, але й від специфічних когнітивних процесів суб'єктивної оцінки цієї ситуації в її відношенні до життєвої практики індивіда.

Теорії, що досліджують подібні когнітивно-оціночні процеси, об'єднує орієнтація, яку можна назвати когнітивістською парадигмою людської поведінки. Вони виникли і розвивалися в психології, переважно у зв'язку з дослідженням

механізмів мотивації. У плані соціологічної теорії ця парадигма якнайповніше розвинена в концепції «габітус» П. Бурдьє [11, с. 193].

Ідеї Бурдьє про залежність диспозицій (або атитюдів) і практики людей від оцінки ними їхнього соціального становища (позицій), про суть цього когнітивного процесу як психологічної і практичної адаптації до наявної ситуації становлять першочерговий інтерес для аналізу механізмів і природи соціальної ідентичності пострадянської людини. Сам соціолог використовував ці ідеї переважно для аналізу реалій щодо стійкого в соціально-структурному плані західного (французького) суспільства. У центрі його уваги – проблеми формування і відтворення стандартів повсякденної практики, соціальної обумовленості стилю життя, смаків, думок, естетичних потреб, матеріального і культурного споживання, у відмінності яких виражаються об'єктивні соціальні відмінності і їх суб'єктивне сприйняття. Стосовно умов слабо структурованого трансформаційного суспільства, соціальна структура якого ще формується, його метод може бути використаний для дещо іншої мети. А саме для аналізу трансформацій в соціальній ідентичності людей як реакції на радикально мінливу і невизначену дійсність, в якій їм доводиться не стільки фіксувати і символізувати у власних уявленнях і практиці свої об'єктивно задані соціальні позиції, скільки формувати їх, здійснюючи вибір між різними стратегіями адаптації [12, с. 59].)

Другим напрямом є *стратифікаційний* аспект трансформації суспільства, що включає такі чинники, як масова маргіналізація, зміна системи стратифікації, формування нового профілю соціальної структури з появою нових маркерів тощо. Сучасне українське суспільство характеризується маргіналізацією практично всіх соціальних груп, що виражається в нечіткості, розпливчатості меж соціальних груп, у відсутності внутрішньої єдності, в кримінальному характері деяких процесів класоутворення. Зростання численних неосновних, маргінальних груп населення ніби примножує соціальну структуру.

Як уже зазначалося, сучасні трансформаційні процеси в українському суспільстві супроводжуються соціально-структурними перетвореннями, формуванням нових верств, груп, зміною місця в стратифікаційній системі вже існуючих та зміну соціальної ідентифікації. У західних суспільствах чітко проявляється пряма залежність матеріального достатку і соціального статусу від рівня і якості отриманої освіти, тобто консистентність винагород (дохід, влада, повага) і інвестицій (освіта, професійна майстерність тощо). Винагорода за працю дозволяє певній соціальній страті підтримувати відповідний рівень, спосіб і якість життя. Оскільки у трансформаційному суспільстві економічні і соціальні умови характеризується нестабільністю, невизначеністю, то для того щоб зайняти свою позицію в соціальній структурі і на ринку праці, необхідно постійно підтверджувати свій професіоналізм, компетентність, конкурентоздатність тощо. Соціальна структура сучасного українського суспільства характеризується крайньою соціальною невірноваженістю як на рівні процесів, що відбуваються всередині соціальних груп і між ними, так і на рівні самосвідомості особистості, усвідомлення нею свого місця в системі соціальної ієрархії. Процес “розмивання” традиційних груп населення призводить до становлення нових видів міжгрупової інтеграції за формами власності, за доходами, включеністю у владні структури, соціальною ідентифікацією тощо [13, с. 23].

У трансформаційному суспільстві втрачають своє всезагальне значення традиційні критерії соціальної стратифікації, тому використовуються різноманітні стратифікаційні шкали або їх комбінації в залежності від цілей дослідження. Крім цього, існують різноманітні системи координат нового соціального простору, які “сконструювали” для себе індивіди і соціальні групи для цілей життєзабезпечення та діяльності. Традиційні ж об’єктивні критерії (дохід, рівень освіти) не завжди дають об’єктивну картину стратифікації в перехідному суспільстві, оскільки реальні процеси, особливо пов’язані з отриманням доходів, свідомо спотворюються і спостерігається масове ухиляння від сплати податків, приховування доходів, низькі зарплати на найбільш престижних державних посадах, що суттєво впливає на вивчення реальної статусної ієрархії. Тоді доповнюючими критеріями стають самооцінки соціального і матеріального стану, соціальне самопочуття індивідів, оскільки суб’єктивне сприйняття індивідом і групою свого розміщення в ієрархії суспільного життя є також достатньо важливими [14, с. 82].

Усе це сприяло пошуку адекватних теоретико-методологічних підходів до фіксації соціальних верств, страт в соціальній ієрархії українського суспільства. Вітчизняні дослідники застосовують два підходи – суб’єктивний і об’єктивний. Суб’єктивний базується на принципі самоідентифікації, тобто впливає з думок самих членів суспільства відносно того, до якого соціальної верстви або класу вони належать. Дослідження, що проводилися в Україні, переважно були спрямовані на визначення класових ідентичностей та стратифікаційних процесів на суб’єктивному рівні. Об’єктивний підхід базується на принципах, що не залежать від думки індивіда, – частіше за все, це характер праці і рівень доходів. Якщо говорити про об’єктивні методи вивчення соціальної структури, то тут переважають однолінійні заміри стратифікаційних груп, у переважній більшості за економічним критерієм. Оскільки, застосування об’єктивного підходу має суттєві обмеження, то більшість дослідників застосовують поєднання суб’єктивного та об’єктивного.

Потрапляння в ті або інші соціальні верстви на макрорівні багато в чому обумовлюється тими ж чинниками, якими визначалося місце індивіда в статусній ієрархії за радянських часів (посадою, галуззю, місцем проживання і т. п.). Проте в результаті збігу в часі двох процесів – виникнення ринкового сектору в економіці і структурної перебудови останньої – багато в чому змінився набір галузей-лідерів і галузей-аутсайдерів, зросла роль чинників стратифікації, пов’язаних з місцем проживання (регіоном і типом поселення), що також призвело до масової зміни соціальних статусів.

Можна виділити ще один *інституційний* аспект трансформації, що призвів до появи нових соціальних інститутів, зокрема інститутів громадянського суспільства з ринковою економікою; існування інституційної подвійності, соціальної аномії, процеси конвергенції і дивергенції суспільного розвитку; структуризації суспільства на основі конвенційних норм, корпоратизму.

Сучасний стан соціального простору України можна охарактеризувати терміном «дивергенція». У контексті вивчення процесів трансформації дивергенція є розпадом цілісності суспільних відносин у всіх сферах (економічній, по-

літичній, культурній) і утворенням багатьох нових нестійких елементів. Дивергенція розуміється як середовище трансформації, початкова стадія переструктуризації соціального простору. Період дивергенції характеризується тим, що в його надрах панують тенденції дисоціації, пов'язані з появою нової ринкової культури [17, с. 156].

Реформування інституційних основ суспільства зумовлено появою приватної власності, на основі якої виникло підприємництво, фермерство, нових організаційно-правових форм набула значна частина державних підприємств.

Описуючи сутність реалізації інституційного аспекту в процесі пострадянської трансформації, Т.І. Заславська відзначає: «Зміна типових способів поведінки веде до трансформації відповідних практик, а накопичені зрушення в практиках, що реалізує той або інший інститут, призводять до зміни змісту цього соціального інституту. Таким чином, поведінкові стратегії, які вибирають різні групи населення, мають суттєвий вплив на розвиток трансформаційних процесів» [15, с. 15]. Характерним процесом, що визначає хід трансформаційних змін і накладає відбиток на соціальну структуру українського суспільства, є поступова зміна системи цінностей, установок, орієнтацій, що справляє помітний вплив на поведінку і діяльність усіх соціальних верств. Переоцінка цінностей в перехідні періоди розвитку суспільства – закономірний процес, пов'язаний з чималими труднощами. Для сприйняття нових цінностей необхідно, щоб реальність, що радикально змінюється, прийшла у відповідність з очікуваннями людей, а для цього потрібний тривалий час.

Система цінностей сучасного українського суспільства визначається не тільки економічними відносинами, але і попереднім життєвим досвідом, традиціями і звичаями населення. В історичному контексті українському суспільству був властивим слабкий розвиток інститутів приватної власності, виборних представницьких органів, правового захисту соціальних груп і особи, тому в нашій країні домінувала етакратична стратифікаційна система, що і зумовило особливий спосіб соціальної організації, структуризації соціальних груп навколо влади.

Фактично відбувається перехід від стратифікації ієрархічного типу, в якій статус груп визначався перш за все соціально-політичним потенціалом, що визначав місце суспільних груп в партійно-державній ієрархії, до стратифікації, що визначається економіко-політичним потенціалом, яка передбачає значно більшу кількість показників, тобто місце соціальних груп в управлінні економікою, в приватизації власності, перерозподілі суспільного продукту, і – пов'язаний з ним рівень особистих доходів і споживання [16, с. 11].

Підбиваючи підсумки, можна стверджувати, що масштаби, тенденції і особливості протікання структурних перетворень характеризуються комплексом напрямів (зокрема, соціокультурними, стратифікаційними та інституційними) трансформаційних процесів в українському суспільстві. Суспільна свідомість цілком адекватно відобразила особливості соціальної структури України. У свідомості сучасних українців утвердилася така модель соціального устрою суспільства, де основна частина населення протистоїть елітним групам, існує сильна соціальна диференціація, а більшість населення зосереджена в бідних прошарках. Критеріями соціальної диференціації виступають майнове становище лю-

дей, рівень матеріального добробуту, розподіл бюрократичного капіталу, масовість і доступність освіти тощо.

На основі аналізу напрямів трансформаційного процесу можна визначити зміст сучасного етапу розвитку України, а також виробити найбільш прийнятну і ефективну соціальну політику щодо подальшого розвитку українського суспільства. Стабілізація соціального простору, виражена в знятті суспільної напруженості, у розв'язанні конфліктних ситуацій, в солідарності всіх соціальних груп, приведе зрештою до соціоструктурної визначеності, а значить, до стійкого розвитку громадянського суспільства.

1. Изменение социально-классовой структуры общества в условиях его трансформации. — Харьков: Основа, 1997. — 230 с.
2. Посткоммунистические трансформации: векторы, направления, содержание /Под ред. О.Д.Куценко. — Харьков: Изд. центр Харьков. нац. ун-та им. В.Н. Каразина, 2004. — 418 с.
3. Трансформация социальной структуры и стратификация российского общества. — М., 1996. — 236 с.
4. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. — М.: Политиздат, 1992. — 543 с.
5. Giddens A. The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration. — Berkeley — Los Angeles: University of California Press, 1984. — P. 281—354.
6. Гідденс Е. Соціологія / Пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник; Наук. ред. О. Івашенко. — К. «Основні». — 1999. — 726 с.
7. Куценко О.Д. Общество неравных. Классовый анализ неравенств в современном обществе. — Харків: Видавн. центр Харків. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна, 2000. — 316 с.
8. Бурдьє П. Социология политики / Пер. с франц.; Сост. Н.А. Шматко. — М.: Socio-Logos, 1993. — 336 с.
9. Ядов В.А. Символические и примордиальные солидарности // Проблемы теоретической социологии. — СПб, 1994. — С. 169—176.
10. Мостовая И.В. Социальное расслоение: символический мир метаигры. — М, 1996. — 196 с.
11. Бурдьє П. Начала / Пер. с франц. — М.: — 1994. — С. 193, 194.
12. Дилигенский Г.Г. Люди среднего класса. — М.: Ин-т Фонда «Общественное мнение». — 2002. — 285 с.
13. Голенкова З.Т., Витюк В.В., Гридчин Ю.В., Черных А.И., Романенко Л.М. Становление гражданского общества и социальная стратификация // Социс. — 1995. — № 6 — С. 14—24.
14. Голенкова З.Т. Динамика социоструктурной трансформации в России // Социс. — 1998. — № 10 — С. 77—84.
15. Заславская Т.И. Поведение массовых общественных групп как фактор трансформационного процесса // Мониторинг обществ. мнения: экон. и социал. переменны; ВЦИОМ, АНХ при правительстве РФ. — 2000. — № 6. — С. 13—18.
16. Заславская Т.И. Социальная структура современного российского общества // Обществ. науки. — 1997. — № 2 — С.10—19.
17. Михайлова Н.О. Трансформація соціального простору України як чинник структурних перетворень: Проблеми розвитку соціол. теорії // Наук. доповіді і повідомлення II всеукр. соціол. конф. — К.: Ін-т соціології НАН України. — 2002. — С. 154—159.